

SUMMARY

Gayuk Iryna

THE PROTO-DIONYSUS RELIGION'S ROOTS OF CHRISTIANITY

The specificity of formation and historical development the Proto-Dionysus religion and its influence on Christianity development is shown in the article. The author puts some question, connected with formation of the deformed picture of development of antique religions and philosophies and try to search for the reasons of such phenomenon.

Ірина Вовк

**ЛІТЕРАТУРА СТАРОДАВНЬОЇ МЕСОПОТАМІЇ:
ШУМЕРО-ВАВІЛОНСЬКІ ДЖЕРЕЛА
СТАРОГО ЗАВІТУ**

У дослідженні прослідковується зв'язок між сюжетами старозавітної літератури і шумеро-аккадським міфо-героїчним епосом. Особлива увага надається шумерським та старовавілонським першоджерелам, де розвивається сюжет «всесвітнього потопу», що через посередництво іудеїв був запозичений християнством і увійшов у старозавітну «Книгу буття».

Ключові слова: шумеро-аккадський міфо-героїчний епос, «всесвітній потоп», «Сказання про Зиусудру», «Епос про Гільгамеша (Більгамеса)», старозавітна «Книга буття», «Книга Йова».

Твори стародавньої шумерської літератури – це, мабуть, найцінніший внесок шумерів в історію людської культури. До різновидів літературної творчості причисляємо гімни, молитви, епоси, плачі, а ще – прислів'я. Література Шумеру наскрізь поетична: вільний вірш без рим, але зі своєрідним ритмом, правила вживання якого нам точно невідомі. Поезія ця призначена не для читання, а для декламації в супроводі барабанів, арфи та ліри. Хоча з шумерських писемних творів уцілили лише фрагменти, та й то з дуже пізньої доби, а все ж таки ними розпочинає свій відлік світова література.

На кілька століть шумерські прислів'я старші від єгипетських «Повчань», на два тисячоліття вони старші за біблійну «Книгу приповісток Соломонових», Хеттський «Гімн Сонцю» з'явився через десять століть після гімнів шумерських, перші шумерські епоси виникли щонайменше за півтора тисячоліття до Гомерової «Іліади» й «Одіссеї».

Література Стародавнього Шумеру проливає світло на етнокультуру шумерів (їхнє образотворче і музичне мистецтво, архітектуру), а також на культуру вавілонян, ассірійців, арабів та євреїв. А оскільки через євреїв

багато елементів шумерської культури потрапило і до християнства, то вони дають нам змогу зрозуміти витoki світових богонатхненних сюжетів, символів та міфологічних образів і персонажів.

Почнімо з прислів'їв: до другої світової війни ми не знали жодного з них, а на теперішній час, (завдяки С. Н. Крамерові та Е. Гордонові) знаємо їх понад триста. Всі вони дійшли до нас із табличок, знайдених у Ніппурі – почасти ще за першої експедиції Петерса.

Шумерські прислів'я було складено і записано понад 3500 років тому, і багато з них, без сумніву, повторювалися протягом століть, перш ніж їх було записано. Вони стосуються народу, який відрізнявся від нас усім: мовою, середовищем, звичаями, мораллю, суспільним ладом, економікою і релігією, а проте мудрість шумерського народу нам близька і зрозуміла: «Хто будує, як пан, той живе, як раб; хто будує, як раб, той живе, як пан», «Кинь його у воду – вся вода затхнеться, впусти його в сад – усі плоди зогниють», «Біднякові краще вмерти, ніж жити: якщо в нього є хліб, то нема солі, якщо є сіль, то нема хліба; якщо є м'ясо, то немає ягняти, якщо є ягня, то нема м'яса», «Той, хто має багато срібла, може навіть бути щасливим; той, хто має багато ячменю, може навіть почувати себе щасливим; але той, хто не має зовсім нічого, спить спокійно», «Добре вдягну людину всяк поважає», «Друзі на день, а рідня навек», «Писар, який не вмів писати по шумерському, – хіба це писар», «Ще не спіймав лисицю, а вже готує їй колодку», «Якщо країна погано озброєна, ворог завжди стоятиме біля брам її міст», «Ти йдеш і завойовуєш землю ворога, ворог приходить і завойовує твою землю»¹.

Шумерська поезія почасти збереглася у невеликих фрагментах, почасти в аккадському звучанні, а в багатьох випадках до нас дійшли тільки назви окремих творів (у «списках книг» із храмових бібліотек). Їх надзвичайно багато: самих лише епічних пісень до нас дійшло майже сотня!

Факт, що шумерські епоси – найдавніші серед усіх знаних епосів, відомий уже кілька десятиліть; те ж саме стосується й шумерських гімнів богам.

Шумерські гімни богам походять здебільшого з кінця III тис. до н. е., але деякі, без сумніву, на п'ятсот років старші. Вони пишномовні й багатозначні, як усі гімни богам у поезії всіх інших народів цивілізацій Стародавнього Світу; художня вартість їхня незаперечна.

«Тобі моління мої...»

«Тобі – моління мої, володарів володарко, богинь богине!»

*Іштар, ти царюєш повновладно, ти заступнице людська!
Ірніні, володарко обрядів, ти найбільша поміж Ігігів!
Ти – могутня, ти державна, ім'я твоє – над усіма!
Ти – світоч землі і неба, ти неситна дочка бога Сіна!
Ти вкладаєш у руки зброю, ти скликаєш на битву!
Ти пожинаєш все суще, мов колосся, тебе вінчано
тіарою влади,
Господине!
Чи піднесена, чи забута, велика влада твоя,
всемогутня Іштар!» (Література Аккаду)².*

Перед силою своїх богів шумери лише схилилися, а славословили їх за те, що ті стоять на сторожі добра, чесності, правди, що допомагають слабким, смертним людям:

*«... Обери мені шлях, укажи дорогу!
У здоров'ї плоті, у радощах серця провадь мене щоденно!
Продовж мої дні, додай мені життя, богине!
Хай досягну всі бажання!
І що сказав я, так як сказав я, хай так і буде!
Обличчя твоє я спізнав – наділи благодаттю!
Ярмо твоє я носив – чи спочин здобуду?
Блиск твій охороняв – пригорни і помилуй!
Всесиллю твоєму молюсь – нехай житиму в мирі!
Хай зрадіють тобі небеса, хай радіє з тобою безодня!
Хай тебе благословлять світові боже!
Великі боже хай серце твоє заспокоять»³.*

З епічної поезії шумерів у літературу увійшли близько десяти творів. Це здебільшого цикли про героїчні подвиги шумерських богів та напівбогів. Найпрекраснішим з усіх шумерських епосів є, без сумніву, «Сказання про Зіусудру», царя Шуруппака, («Епос про Атрахасиса» або «Коли боже, подібно людям» – аккадський варіант). Тут ми повертаємось до сюжету «всесвітнього потопу», зрозуміло, не до потопу з легенд, поширених у Китаї, Індії, Перу, Австралії, Бірмі, Малазії, Литві, Уельсі, Греції та інших країнах, – у них, як вважає Е. Солльберже, ідеться, очевидно, «про побідну реакцію людської думки на подібні явища», – а до біблійного потопу, що після відкриттів в Урі, Кіші та Фарі (саме там під товщею піску ховається Шуруппак Зіусудри), обернувся на небачено велику повінь у країні шумерів.

Шумерський епос «Сказання про Зіусудру» на п'ять століть випередив усі інші версії «всесвітнього потопу», а саме: шумеро-аккадський варіант «Епос про Гільгамеша (Більгамеса)» XXIII–XXI ст. до н. е. у записаному вигляді, XXVII–XXVI ст. до н. е. в усних переказах міфо-легенди, де ім'я Гільгамеша (Більгамеса) зустрічається в числі імен шумерських божеств. У свою чергу «Епос про Гільгамеша» у записаному вигляді аккадською мовою зберігся у трьох списках: «старовавілонському» XVIII–XVII ст. до н. е., що дістав назву «Великий він поміж чоловіками»; «периферійному» XV–XIV ст. до н. е., що перекладений фрагментами на хурритську і хеттську мови; та «ніневійському» (приблизно IX ст. до н. е.), знайденому фрагментами у різних містах Ассирії – Ашшурі, Кальху, Хузиріні, Уруці, а також у Ніневії, де знаходилася бібліотека ассирійського царя Ашшурбанапала. До того ж у «старовавілонської» версії «Епосу про Гільгамеша» був самостійний вавілоно-аккадський двійник «Епос про Атрахасиса», що за першим початковим рядком називався «Коли бонове, подібно людям» (XXIII–XXI ст. до н. е.). Старозавітна «Книга буття» значно молодша «старовавілонської» літератури.

Прадавній шумерський епос «Сказання про Зіусудру» зберігся на дуже пошкодженій табличці, яку наприкінці XIX ст. знайшли американські археологи в Ніппурі. Він складався близько з трьохсот строф, непошкодженими збереглося десь до ста п'ятдесяти. Найкраще збережену його частину опублікував і переклав 1914 року філадельфійський шумеролог німецького походження Арно Пібель. У ній ми читаємо: «... Потім Зіусудра, цар Шуруппака, збудував величезний ковчег... Усі бурі вітрів, нечувано сильні, ударили зненацька, і в ту ж мить потоп розлився на всі жертвні міста. Потім сім день і сім ночей потоп заливав землю, і великий ковчег буря вітрів кидала по високих водах...»⁴. Коли потоп припинився й Зіусудра прибився зі своїм ковчегом до суші, то він приніс жертву богам Ану й ЕнЛілю, за шумерською міфологією Ан – «Верхне Небо», а ЕнЛіль – «Господар Землі» «Владика – Вітер», засновник міста Ніппура. «Ан і ЕнЛіль» полюбили Зіусудру і обдарували його життям богів: вдихнули в нього вічний дух, який мають боги. Потім цар Зіусудра, рятівник світу рослин і людського племені, в країні (життя?), на землі Дільмуна, в тому місці, де сходило сонце, вирішив перебувати (завжди)»⁵.

Шумерський «Дільмун» («Тельмун») – щасливий, блаженний острів (географічно асоціювався з Бахрейнськими островами), де сходить Сонце. Дільмун – чистий і непорочний, там нема хвороб і смертей, змії, скорпіонів, левів, диких псів і вовків. Праобраз біблійного Едему⁶.

Отож біблійний сюжет «всесвітнього потопу» має літературно-історичним джерелом героїко-міфологічний епос Шумеру-Аккадії. Літературно-археологічний аспект вивчення цього сюжету приніс одне з найбільших відкриттів в історії ассіріології. Йдеться про списки «Епосу про Гільгамеша», що їх досліджував англійський вчений-ассіріолог Джордж Смітт (1840–1876). Свою кар'єру вченого Смітт розпочав, працюючи гравером у друкарні, тоді вперше почали з'являтися повідомлення про відкриття в Месопотамії, а саме – клинописних табличок з бібліотеки Ашшурбанашпа в Ніневії, що їх відкопали Лейард і Рассам. Самотужки Джордж Смітт здобув такі знання з ассіріології, що в 1866 році його запросили асистентом до Британського музею. Наприкінці листопада 1872 року Сміттом були прочитані перші тексти клинописів, а вже 3 грудня 1872 року про своє відкриття він повідомив на засіданні «Товариства біблійної археології». Смітт стверджував, що прочитав фрагмент «ніневійської версії» «Епосу про Гільгамеша», де розповідається про відвідини царем Урука – Гільгамешем – шуруппакського царя Утнапіштіма, що разом із своєю дружиною врятувався від всесвітнього потопу, яким боги покарали людей за гріхи. Утнапіштім розповів Гільгамешеві, як бог вод і мудрості Ейя порадив йому збудувати корабель і взяти на нього насіння всього живого і як він на тому кораблі врятувався:

*«Я відкрию тобі потаємне слово,
Таємницю богів тобі оповім я.
Шуруппак* , місто, яке ти знаєш,
Що лежить на березі Євфрату, –
Це місто давнє, близькі йому богове.
Богів великих потоп учинити схилило їх серце.
Радилися їхній батько Ану, Елліль – герой, їхній порадник,
Їхній гонець Нінутра, їхній міраб Еннугі.
Ясноокий Ейя присягавсь разом з ними,
Але він хатині їхнє слово повідав:
«Хатино, хатино! Стінко, стінко!
Слухай, хатино! Запам'ятовуй, стінко!
Шуруппакійцю, сине Убар-Туту,
ламай оселю, корабель будуй швидко,
Покинь достатки, про життя турбуйся,
Зневаж багатство, рятуй свою душу!*

* Шуруппак – Фара.

*На свій корабель все живе навантажуй,
Той корабель, що ти побудуєш,
Хай буде обрисом чотирикутний,
Хай будуть рівні довжина з шириною,
Мов Океан, накрій його дахом!»
... Був корабель готовий у час заходу Сонця»⁷.*

Ассіро-вавілонський опис містив початок і розвиток сюжету «всесвітнього потопу», проте таблички з закінченням оповіді не було. Марно шукав їх Сміт серед тисяч інших табличок у Британському музеї...

Навесні 1873 року Сміт вирушив до Месопотамії у пошуках уламку таблички: розкопки на пагорбі Куюнджик завершилися небувалою знахідкою – дорогоцінний уламок було віднайдено, а з ним ще 384 таблички фрагментів «Епосу про Гільгамеша». Повної обробки всього епосу Джордж Сміт уже не дочекався; він ще двічі побував у Месопотамії і помер у Алеппо в 1876 році. Прогалини в «Епосі про Гільгамеша» залишилися і досі, проте їх неважко заповнити за контекстом. Отож, повернімося до сюжетної канви «ніневійської версії» «всесвітнього потопу», упускаючи за межі дослідження історію власне самого Гільгамеша (Більгамеса), що був історичною особою – жерцем і військовим вождем Урука і жив близько 2700–2600 рр. до н. е. Міфообраз героя Гільгамеша популярний в усі епохи вавілонської, хеттської та ассірійської історії: божество – захисник людей від злих духів – демонів, борець із чудовиськами, справедливий суддя загробного світу.

Гільгамеш прибув у Шуруппак до царя Утнапіштіма та його дружини, аби вивідати у нього таємницю безсмертя. Утнапіштім малює Гільгамешу усі дрібниці світової катастрофи – «всесвітнього потопу» – і як боги наказали будувати ковчег, і як він цей наказ виконував, і як навантажував його «всім, що мав –

*Навантажив його всім живим, що мав я,
Підняв на корабель всю родину, весь рід мій,
Звірину степову й худобу...
... Час мені Шамаш призначив:
Вранці ринула злива, а серед ночі
Хлібний дощ я побачив на власні очі.
Глянув я на лице погоди –
Було на погоду страшно дивитись»⁸.*

Боги (Адду, Шуллат, Ерагаль, Нінутра, навіть Ануннаки та Іштар) розгнівалися на людей за те, що не приносили їм жертв, і зіслали на них «з основи небес чорну хмару»:

*«Вся земля розкололась, як чаша
Першого дня бушує Південний вітер,
Швидко налетів, позатоплював гори...
... Із небес людей не уздріти.
Боги потопу жахнулись,
Піднялись, подалися на небо Ану,
Мов собаки тісняться, простяглися надворі.
Іштар волає, мов у муках пологів,
Владарка богів, чий голос чудовний:
«Чи на те я людей сама народила,
Щоб, як рибний народ, наповняли море!»
... І все людство глиною стало!
Наче дах, пласкою стала рівнина...»⁹.*

Шість днів і сім ночей тривала буря. Із приходом сьомої днини «потоп упинився». Корабель Утнапіштіма прибило до острова у відкритому морі –

*«За дванадцять поприщ видніє острів.
На горі Ніцир корабель зупинився»¹⁰.*

Тої самої вершини Нісір у горах Арарат. Це справді дуже нагадувало картину, змальовану в біблійній «Книзі буття». Бо що зробив праотець Ной, коли ковчег прибило до суші, а саме, до вершини Нісір у горах Арарат? Він «відчинив вікно в ковчезі, що був зробив. І випустив крука, і літав той сюди й туди, закіль посякла вода на землі. Опісля випустив голубицю від себе, щоб довідатись, чи вода спала з земного виду. Та не знайшла голубиця відпочинку нозі своїй, та й вернулась до нього в ковчег: бо вода пойняла вид цієї землі. І простяг він руку та й узяв її до себе в ковчег. І пождав ще других сім день та знов послав голубицю з ковчега. І прилетіла голубиця надвечір до нього, коли ж це – оливний листок у неї в дзьобочку. І дізнався Ной, що вода уступила з виду земного. І заждав іще других сім день та й послав знов голубицю, і не вернулась уже тоді до нього. («Книга буття» у перекладі Пантелеймона Куліша, розділи VI–VIII)¹¹. Потоп закінчився, і Ной приніс жертву Богові.

А що зробив Утнапіштім, коли його корабель пристав до суші й міцно осів на вершині Нісір? Ось що він розповів про це Гільгамешеві:

*«... Із приходом сьомої днини
Виніс голуба і відпустив я;
Полетів голуб – і назад повернувся:
Місця не знайшов, назад прилетів він.
Виніс ластівку і відпустив я;
Полетіла ластівка – і назад повернулась:
Місця не знайшла, назад прилетіла.
Виніс крука і відпустив я;
Крук полетів – спадання води побачив,
Не повернувся...»*

(«Коли вгорі...» З аккадської переклали Вероніка Афанасьева та Михайло Москаленко)¹².

Потоп закінчився, й Утнапіштім приніс жертву богам.

У цих двох уривках подібність версії найпомітніша: щоправда вони не тотожні дослівно, але в головному настільки збігаються, що зовсім неможливо, аби кожна з них виникла самостійно.

Котра з них правила за взірць для другої? Відповідь тут цілком однозначна: ассіро-вавілонська версія давніша, і євреї познайомилися з нею під час «вавілонського полону» за доби правління Навуходоносора II (604–562 роки до н. е.). Таблички, які відкрили Лейард, Рассам, а згодом і Сміт, походили з часів царя Ашшурбанапала, тобто з 668–631 років до н. е. Але вони, як про це виразно мовиться в написах Ашшурбанапала, були тільки «сумлінною копією» давніших текстів.

Пізніше було знайдено хеттський переклад «Епосу про Гільгамеша», який походить приблизно з XIV ст. до н. е., тобто періоду на сто років давнішого, коли, згідно з біблією, жив Мойсей, гаданий автор «Книги буття».

Історія про «всесвітній потоп» не єдина, де можна простежити зв'язок між міфогероїчним епосом Шумеру-Аккаду та біблією. Перш за все це стосується історії з «Книги Йова», яка належить до найбільш художньо вартісних історій біблії. Ця історія має шумерський правзірець: у 1954 році шумеролог С. Н. Крамер знайшов і розшифрував 135 строф на шістьох табличках, чотири з яких зберігаються у Філадельфії, а дві – у Стамбулі.

Початок тексту звучить так:

*«Людина велич свого бога невтомно хай прославляє,
слуга слово свого бога свято хай шанує»¹³.*

Хоч за своїм художнім рівнем він стоїть значно нижче за старозавітну «Книгу Йова», основна ідея його та ж сама: якщо людина страждає, то тільки тому, що на те воля божа; і людина чинить правильно, якщо, всупереч накладеним на неї випробуванням, не занепадає духом – а невтомно славить ім'я господнє.

Шумерський правзірець більш як на тисячу років старший від біблійного.

1. Замаровський Войтех. Спочатку був Шумер. – Київ, 1983. – С. 175.
2. Тобі – моління мої... // На ріках Вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – Київ, 1991. – С. 203.
3. Там же. – С. 206.
4. Замаровський Войтех. Спочатку був Шумер. – К., 1983. – С. 181.
5. Там же. – С. 181.
6. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2 томах под редакцией С. А. Токарева, Т. 1 – 1991, Т. 2 – 1992. Т. 1. – С. 198.
7. Епос про Гільгамеша // На ріках Вавілонських. З найдавнішої літератури Шумеру, Вавілону, Палестини. – Київ, 1991. – С. 144.
8. Там же. – С. 145.
9. Там же. – С. 145–146.
10. Там же. – С. 146.
11. З «Книги буття» // Там же. – С. 221.
12. Епос про Гільгамеша // Там же. – С. 146.
13. Епос про Атрахасиса // Там же. – С. 182.

SUMMARY

IRYNA VOVK

LITERATURE OF ANCIENT MESOPOTAMIA:

SUMERIAN AND BABYLONIAN SOURCES OF THE OLD TESTAMENT

The research traces the connection between the plots of the Old Testament and the Sumerian as well as Akkadian mythological heroic epic. Special attention is paid to the Sumerian and ancient Babylonian primary sources (*Tale of Ziusudra*, *Epic of Gilgamesh*, *Epic of Atrahasis*) where the plot of the Flood is developed, having been adopted by Christianity through the Jews and becoming a part of Genesis.

Key words: Sumerian studies, Sumerian and Akkadian mythological heroic epic, Flood, Old Testament, Book of Genesis, Book of Job